

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴԱՏԱՐԱՆԸ

Ա.

Մագիստրատի հաստատուելուց մի տարի լետոյ *), 1781 թուին, հաստատուում է և Հոգևոր Դատարանը: Այդ երկրորդ հաստատութեամբ Նոր-Նախիջևանի հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նպատակ է ունենում գաղթականների հոգևոր գործերին տալ նորն կանոնաւորութիւնը, որ տուել էր նոցա աշխարհական գործերին Մագիստրատի միջոցով: Իսկ որ գաղթականների հոգևոր գործերը շատ անկարգ դրութեան մէջ են եղել Ղրիմում և Նախիջևանում գաղթականութեան առաջին տարին,—այդ երևում է սրբազանի Հոգևոր Դատարանի համար գրած կանոնադրութիւնից և նորան կցած լառաջարանից: Եֆանդի պարտ է մեզ ըստ գրեցելումն, ասում է նա այդ լառաջարանում, վկայութիւն բարի լարտաքնոցն ունել, զի ֆանուեն Աստուծոյ և վարդապետութիւնն մերովս անկանոն ընթացիւք հախոյիցի: Որպէս տեսանեմք և լսեմք, որ ի կողմանս արևմտեան ի լիշխանութիւնս Տաճկաց զոմանս ի կարգաց սրբոյ եկեղեցոյս մերոյ ըստ բերման ժամանակին թիւրս և թերիս և զոմանս աղճատեալս լախուռն արձակմանէ ուսմկին: Ալ և զհաս և զուտ Աթոռոյն և վանիցն իւրոյ քաղաքի, առաջնորդարանին և քահանայիցն և ալ ժողովքարար կարգաւորաց ոչ բարւոք լեալ մինչև ցայսօր ժամանակի, որպէս և զտաւ սոյն աղճատեալ կարգս ի Ղաիմու ելեալ ժողովուրդան»:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսն անկասկած շատ լաւ էր հասկանում, որ գաղթականների հոգևոր գործերը չէ կարելի կար-

*) Մագիստրատի մասին տե՛ս 1901 թուի «Լուսմարտի» երկրորդ դիրքը:

դի ձգել ոչ մի «Պատարանով» և ոչ մի իմաստուն կանոնադրութեամբ, քանի որ քանանները և եկեղեցու միւս պաշտօնեաները կ'մնան նոյն տղիտութեան մէջ, բայց դորանով նա կ'ամենում էր, զոնէ, մի առ ժամանակ կաշկանդել տղէտ պաշտօնեաների ձեռքերը, խիստ հսկողութեան տակ դնել նոցա գործունէութիւնը, մինչև որ սպտրաստուէր այն լուսաւորութեան տաճարը, որի համար նա նոյն լառաջարանում ասում է. «Մինչև տիւն լուսաւորեսցի և արուսեակն ծագեսցի, ալսինքն դպրոցն մեր զոր հանդերձեալ եմք հաստատել Տևառն օժանդակութեամբ և խնամօք կայսերական մեծութեանն, որ արդարապէս գերազանցէ քան զարուսեակն և զսրեղակն. զի զլուսաւորեալ միտս մարդկան լուսաւորէ»:

Սրբազանի Հոգևոր Պատարանի համար պատրաստած կանոնները կոչուում են «կանոնադրութիւնք վասն Հոգևոր Պատարանին Նախիջևանի»։ Ղոքա գրուած են 1781 թուին, ալսինքն նոյն իսկ Հոգևոր Պատարանի բազման ժամանակ Այդ կանոնադրութիւնը, որ երկու անգամ տպագրութեամբ լոյս է ընծայուել՝ առաջին անգամ նոյն իսկ Յովսէփ սրբազանի ձեռքով ս. Խաչի տպարանում, երկրորդ անգամ Գարբրիէլ վարդապետ Ալվազեանի ձեռքով «Մասեաց աղանի և Միածան Հայաստանեայց» ամսագրի 64 և 65 թուականների համարներում, կազմուած է երկու մասից՝ լառաջարանից՝ «Բան առ բարեսէր ընթերցողս» և բուն կանոններից՝ Յառաջարանում հեղինակը, նախ, խօսում է ընդհանրապէս օրէնքների և նոցա կարևորութեան մասին, յետոյ լիչում է իւր այդ կանոնները գրելու շարժառիթի և այն նիւթերի մասին, որոնք ծառայել են կանոնների համար իբրև աղբիւր, և, վերջապէս, առաջ է բերում իւր համառօտ ազգաբանութիւնը։ Անանքի մէջ, ասում է նա, մահկանացուների արածներից որը համաձայն է օրէնքին, միշտ լաջողութեամբ է պսակում և արդիւնաւորում, իսկ որն ոչ—ընդհակառակը չէ լաջողում։ Ինչպէս որ նաւագետին նաւը լաջող կերպով նաւահանգիստ հասցնելու համար, պէտք է խոր գիշերուակ մէջ դիտել հրևիսալին բեւեռն, որ նաւորդների աստղ է կոչուում, այնպէս էլ ամեն մի մարդու կեանքի ծովի մէջ հարկաւոր է դիտել այն լուսատու աստղը վերին նաւահանգիստը հասնելու համար։ Եւ ինչպէս որ աղիւսակ ջրինողը պէտք է իւր ձեռքին միշտ քանոն ունենայ, այնպէս էլ ով որ կ'ամենում է օ-

օրէնք լօրինել, պարտական է Սուրբ Գիրքը և եկեղեցական կանոնները մտքում պահել: Յայտնի բան է, եթէ մարդկութիւնը ի սկզբանէ չմեղանչէր, նորան պէտք չէր լինի ոչ մի օրէնք, սահման, կարգ կամ չափ, որովհետև Աստուած ստեղծելով մարդուն, դրեց նորա բնութեան մէջ չարն ու բարին ճանաչելու գիտութիւնը. բայց որովհետև նախահօր պատրանքով նա կորցրեց այդ գիտութիւնը, ուստի և հարկաւոր եղան օրէնքներ արդարութիւնը մեղ ցոյց տալու համար:

Բոլոր օրէնքները նա բաժանուած է հինգ կարգի՝ Աստուածալին, բնական, մարդարէական, աւետարանական և մարդկային. մարդկային օրէնքներն էլ բաժանուած է երկու մասի՝ աշխարհական և եկեղեցական: Սրբազանի կարծիքով ոչ մի օրէնք առանց հարկաւորութեան չէ կարող դրուել: Օրէնքներից մի քանիսը հրատարակուած են ժողովրդի ցանկութեամբ, ինչպէս որ Սողոն իմաստունն իւր օրէնքները հրատարակեց Յունաց ցանկութեամբ, մի քանիսն էլ - կալարներից՝ «հարկեալք լիշխանութենէ իւրեանց»: Այսպէս և ինքը գրուած է իւր կանոնները հարկադրուած գործի օգտակարութիւնից, իւր հովուական պարտականութիւնից, Վերջանիկ և սուրբ Սիմէօն կաթողիկոսի հրամանից և Նախիջևանի հասարակութեան թախանձանքից: Կանոնները նա ծաղկաքաղ է անում սուրբ հայրերի նախնի կանոններից, Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու հովուականների կանոնադրութիւններից այն ձևով և չափով, որ ինքը տեսել և լսել էր Հայաստանում. — սրտ նախնական օրինակի մերում և սահմանի, մինչդեռ էաք ի մերումս աշխարհի»:

Բոլոր կանոնադրութիւնը, որ ամփոփուած է իւր մէջ 126 լօղուած, բաժանուած է վեց մասի՝ ա). լաղաղս կացուցման եպիսկոպոսաց և պարտաւորութեանց նոցին, բ). վասն քահանայից և կառավարութեանց նոցին, գ). վասն եկամուտ ժողովքարարաց, վարդապետաց և քահանայից, դ). վասն կառավարութեան հասարակ եկեղեցեացն, ե). վասն արդեանց լուսանկար մօրս մերոյ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, վանիցն և առաջնորդին, զ). վասն կառավարութեան Հոգևոր Դատարանին և Դատաւորացն և զանազան գործոց առ նոսա պատկանելոց:

Կանոնադրութեան լօղուածների մէջ առաջին բանը, որ գրաւուած է մեր ուշադրութիւնը, — այդ հեղինակի ղէպի Ս. Էջմիածինը բռնած դիրքն է: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ թէ իւր գործողութիւններով և թէ քարոզութիւններով իւր առաջ-

նորդութեան բոլոր ժամանակամիջոցում աշխատում էր բարձրացնել ժողովրդի աչքին Ս. Էջմիածնի նշանակութիւնը և սէր ու համակրութիւն ներշնչել բոլորի մէջ ղէպի Սալր-Աթոռի դահակալը, Հոգևոր Ղատարանի կանոնադրութիւնը գրելիս, առիթ է գտել գրաւոր կանոններով սրբագործել, օրէնքի զօրութիւն տալ իւր վերալիչեալ գործողութիւններին ու քարոզութիւններին: Եւ որպէս զի ժողովուրդը միայն վերացական մտքով չհասկանալ Ս. Էջմիածնի նշանակութիւնը, ալ իրական և շօշափելի կերպով ըմբռնէ նորա իւր գոյութեան համար ունեցած մեծ խորհուրդը, առաջնորդն աշխատել է կապել ժողովրդի համար սմենաթանգ և ամենաուրիական նշանակութիւն ունեցող զաղթականութեան հանգամանքները Ս. Աթոռի և նորա գահակալի հետ, աշխատել է ցոյց տալ Ս. Աթոռն իբրև պաշտպան ժողովրդի շահերին, իբրև խնամակալ, իբրև գթառատ հայր: Գաղթականները պէտք է սիրեն Ս. Էջմիածինը, ասում է նա, որովհետև նա էր, որ նոցա, Ղաթից դուրս գալու ժամանակներից սկսած մինչև Նախիջևանի շինութիւնն, օգնեց նոցա, որովհետև ինքը ևս ամբողջ երեք տարի ղեկերել է նոցա օգտի համար կայսերական մեծութեան և իշխանների դռներում միայն Ս. Էջմիածնի պատուի համար: Ժողովրդի արդ սէրը Սրբազանը երկու տեսակ է հասկանում՝ բարոյապէս և նիւթականապէս: Բարոյապէս ժողովուրդը պէտք է սիրէ Հալոց կաթուղիկոսին իբրև Ս. Լուսաւորչի լաջորդին, հնազանդելով նորա հրամաններին, ընդունելով նորա ուղարկած պաշտօնականներին, երբէք հակառակ նորա կամքին աջ ու ահեակ չխոտորելով, իսկ նիւթականապէս նա պէտք է աշխատէ ամէն տեսակ օգնել նորան, եկեղեցիներում Ս. Աթոռի զանձանակին առաջին տեղը տալով և բարեգործական նպատակներով արած կտակներում նորան մաս և բաժին հանելով:

Սրկրորդ ուշադրութեան արժանի հանգամանքը կանոնների մէջ է արև տեղեկութիւնները, որոնք նշանակութիւն ունին մեր եկեղեցական պատմութեան համար: Այդ տեսակ տեղեկութիւններից նամանաւանդ նշանաւոր են երեքը: Հեղինակը խօսելով ս. Աթոռի արդիւնքի մասին, նկատում է որ հին ժամանակները, քանի որ ղեռ հալերը ցրուած չէին և համախմբուած ապրում էին իրեանց հայրենիքում, կաթուղիկոսները, Լուսաւորչից սկսած, սովորութիւն են ունեցել երեք տարին մի անգամ շրջել Հալաստանի բոլոր վիճակները,

հաստատել խախտուած կարգերը, վերացնել նորամուտ և կամուտ սովորութիւնները և ժողովել սահմանաւ տուրքերը Հայրապետարանի և Ս. Էջմիածնի համար. իսկ երբ որ ժողովուրդը հրուել է զանազան կողմեր և կաթողիկոսի անձամբ շրջագայելը ժողովրդի մէջ անհնարին է դարձել, ալն ժամանակ ալք սովորութիւնն անցել է նուիրակներին:

Նուիրակների մասին խօսելով, առաջնորդը շնչտելով ասում է, որ նուիրակներ կամ ծայրագոյն նուիրակներ ուղարկել իրաւունք ունի միայն Ս. Էջմիածինը, և այդպէս էլ եղել և մինչև ՌճՀԿ Հայոց թուականը: Բայց ալք թուականից սկսած ալք սովորութիւնն ու կարգը ալնքան խառնակուել ու չիղաշընուել է, որ մինչև անդամ հասարակ վանքերի ժողովարարները ևս սկսել են իւրեանց կոչել նուիրակ, իսկ Սրուպողէմի Ս. Յակովբայ վանքը միանգամայն սկիսկանացրել է իրեն սծայրագոյն նուիրակ, ունենալու իրաւունքը, որ լստոնի չէ, թէ քնչպէս, երբ և ո՞վ է տուել նորան: Պատմութիւնից միայն լատնի է, ասում է նա զշտացած, որ Հայոց ՌճՀԿ (1725) թուին լուսահոգի Զէյթունցի (Ուլնեցի) Կարապետ կաթողիկոսը, որ Ս. Աթոռի Պարսից և Օսմանցոց պատերազմներից վտանգի մէջ գտնուելու պատճառով օժուեց կ. Պոստոմ, իրաւունք տուեց Սրուպողէմի ալն ժամանակուալ նշանաւոր պատրիարք Գրիգոր Շղթալակրին նուիրակութիւն ուղարկել ամենալն տեղ և ազատել Ս. Յակովբն ալն պարտքերից, որոց տակ հեծում էր ալք նուիրակւն տեղը «ախտաւոր և անհաւատարիմ» առաջնորդների պատճառով: Սակայն ալք իրաւունքը միայն ալք մէկ անգամուալ համար էր և ոչ մշտական, ինչպէս որ ալնուհետեւ եղաւ, ուստի և ժողովուրդը պէտք է սիրով և պատուով ընդունէ միայն Ս. Էջմիածնի նուիրակին, որովհետեւ նա կաթողիկոսի փոխանորդն է, նորա պատկերն է. իսկ միւս ժողովարարները պէտք է կոչուեն «ժողովքարար» և իրաւունք ունենան շրջագայելու ժողովրդի մէջ և նուէրներ ժողովելու միայն Ս. Էջմիածնից ստացած կոնդակի հիման վերալ:

Խօսելով առաջնորդակւն արդիւնքների մասին, նա, ի միջի ալլոց, ասում է, որ, ինչպէս, ըստ կանոնական հրամանի, եպիսկոպոսները պարտական են ընծալարեր լինել կաթողիկոսին, նոյնպէս և քահանաները պարտական են տուրք տալ իւրեանց եպիսկոպոսին: Ինքն իւր համար քահանաներից

ստանալիք այդ տուրքի քանակութիւնը սահմանում է տարին տաս ուսուրի իւրաքանչիւրից, և հինգ տարով այդ տուրքից ազատ մնալու արտօնութիւն է տալիս քահանաներին նոցա աղքատութեան համար:

Եւ, վերջապէս, արժանի են ուշադրութեան և կանոնադրութեան ալն լօղուածները, որոնց մէջ լալտնուած են կամ որոշ կերպով ակնարկուած են զաղթականների եկեղեցական գործերի և պաշտօնեաների գործողութիւնների մէջ մտած զեղծումները, որոնց մասին նա, ինչպէս մենք ասացինք, խօսում է և լառաջաբանի մէջ: Քահանաները պատարագ մատուցանելուց առաջ հաց էին ուտում, օղի, զինի էին խմում. քահանաները, սարկաւազները և եկեղեցու միւս պաշտօնեաներն անկարգ կերպով էին կատարում ժամասացութիւնը. նոքա իւրեանց բարձր հնչմունքով և խառնափնդոր ձայներով զղուեցնում էին ժամաւորներին. նոքա խստութեամբ էին պահանջում ժողովրդից իւրեանց կատարած ծիսակատարութեան գինը. քահանաներն առանց խաչի և աւետարանի էին օրհնում տները, առանց տեսութեան հարսի և փեսայի նշան էին դնում, մկրտութեան ժամանակ թող էին տալիս ժողովրդին եկեղեցում օղի ըմպել և ինքեանք ևս նոցա հետ խմում էին. նոքա ծուլանալով չէին ուսուցանում մանուկներին, մերկոտն և մերկառոգ սուրբ սեղան էին բարձրանում, կարճ վերարկու էին հագնում, առանց վերարկուի փողոց էին դուրս գալիս և եկեղեցի դնում և թաթարների պէս կնտում էին գլուխները: Եկեղեցիները լատուկ լուսարարներ չունէին, երէցփոխանների օրինաւոր ընտրութիւն, հաշուետուութիւն չկար, կանոնաւոր կերպով դանձանակներ չէին շրջեցնում և առհասարակ հսկողութիւնը պակասում էր: Ժողովուրդը սովորութիւն էր արել անպատուել քահանաներին և բանի տեղ չդնել նոցա. մեռած քահանայի ծուխը շատ անգամ ժառանգում էր նորա ընտանիքը: Բազմաթիւ ժողովարարներ՝ նուիրակներ, պարտատէրեր, գերետէրեր էին զալիս-դնում և ոչ մի հսկողութիւն չէր լինում ժողոված արդիւնքների վերայ, որոշուած չէր ոչ Մարտի Աթոռի, ոչ առաջնորդի և ոչ քահանաների և միւս եկեղեցական պաշտօնեաների արդիւնքի քանակութիւնը և տեսակները, և ալն և ալն:

Բ.

Հոգևոր Դատարանն ունեցել է երեք դատաւոր, որոնցից մէկը համարուել է «Նախագահ», իսկ միւս երկուսը—«Անդամներ»: Նախագահ դատաւորը վարդապետ է եղել, անդամ դատաւորները—աւագ քահանաներ: «Ի սմին ամի (1781), ատուած է այդ մասին Սրբադանի ձեռագիր Դաւթարում, և ի լամեսանն մալխի 9: Հաստատեցաք ի Նախիջևան քաղաքովս զհոգևոր դատարանս, և եղաք ի նմա զբաղում կանոնս իշաւղաց նախնի հարցն մերոց ի կառավարութիւն նմին և ի պաշտառութիւն եկեղեցւոյ ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս լուսաբուղխ յօրն մերոյ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի և կարգեցաք ի նմա հոգևոր դատաւորս զմի վարդապետ և զերկուս քահանայս. պահեսցէ տէր հաստատուն և տացէ առաւել պաշտառութիւն: Առաջին նախագահ դատաւորը եղել է կարապետ վարդապետը, որին առաջնորդը կոչում է «արժանապատիւ, աստուածիմաստ վարդապետ և սիրելի որդի»: Դատաւորները պարտական են եղել ատեան կազմել ամեն երկուշաբթի, չորեքշաբթի և ուրբաթ Հոգևոր Դատարանում և հոգալ հայ հասարակութեան բոլոր հոգևոր գործերը, միշտ աչքի առաջ ունենալով կանոնները:

Հոգևոր Դատարանը սկզբից մի բոլորովին ուրոյն հաստատութիւն է եղել և ամենևին կախումն չէ ունեցել Մազիստրատից, բայց լետով որովհետև լալտնի ղէպքերում Հոգևոր Դատարանի անդամները պարտական են եղել մասնակցել քաղաքային Դումի նիստերին և փոխադարձաբար Մազիստրատի դատաւորները Հոգևոր Դատարանի ատեանին, ուստի և առաջ է եկել նոցա մէջ մօտ լարաբերութիւն և վերջինը իբրև աւելի հզօր սկսել է ազդել առաջնի վերայ. խառնուելով այն գործերի մէջ, որ իսկապէս պատկանում էին Հոգևոր Դատարանի իրաւասութեան: Թէև Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նկատելով այդ հանգամանքը, աշխատել է ամեն տեսակ, բացի կանոնադրութեան մէջ լիշուած ղէպքերից, թող չտալ Մազիստրատին Հոգևոր Դատարանի գործերին խառնուելու, բայց այդ նորան չէ լաջողել: Ժամանակի ընթացքում Մազիստրատը կամաց-կամաց հզօրացել է, իւր ձեռքն է առել հոգևոր գործերի մի մասը և սկսել է իշխանութիւն բանեցնել Հոգևոր Դատարանի վերայ: Մազիստրատի իշխանութեան արդէս զօրանալուն նա-

մանաւանդ նպատել են երկու հանգամանք՝ նախ, որ Յովսէփ Արղութեանից լետոյ նշանակուած առաջնորդները Նախիջևանում լաջորդ վարդապետ և Հոգևոր Գատարանի նախագահ նշանակելու սովորութիւնը բարձի թողի են արել և կառավարել են Գատարանը միայն քահանաների ձեռքով, որոնք կախուսն ունենալով քաղաքի իշխաններից՝ Մազխատրատի դատաւորներից, հետեւեալ ինքեանք ենթարկուել են նոցա իշխանութեան և իւրեանց հետ միասին ենթարկել են Մազխատրատի իշխանութեան և Հոգևոր Գատարանը, և, երկրորդ, նոյն առաջնորդների «Աթոռակալութեան» պաշտօն հաստատելը և ալդ պաշտօնի քաղաքապետութիւններին լանձնելը: Աթոռակալ քաղաքապետութիւնները օգտուելով ալն հանգամանքից, որ ինքեանք իւրեանց պաշտօնի զօրութեամբ իրաւունք են ունեցել հսկելու եկեղեցիների դրամական մասի վերաւ և իւրեանց ձեռքով դանձել աթոռակալին և առաջնորդական արդիւնքները, մեծ իշխանութիւն են ձեռք բերել: Նոքա սկսել են անցաթուղթ տալ հոգևորականներին, իրանց են սեփականացրել պսակի, մկրտութեան, թաղման թուղտութեան տոմակ տալու իրաւունքը, միով բանիւ, մի տեսակ առաջնորդի լաջորդի կամ փոխանորդի իրաւունքներ են ձեռք բերել: Նոքա հրամայական ձեռով թղթեր են դրել Հոգևոր Գատարանին և պահանջել են, որ իւրեանց առաջարկութիւնները անյապաղ կատարուեն, առաջադրել են, սպառնացել են: Սեր ձեռքին գտնուում են Աթոռակալների Հոգևոր Գատարանից դրած թղթերից երկուսը, որոնցից կարելի է եզրակացնել, թէ թնչ դրութեան ձե, ոճ և թնչ իրաւունքներ են գործ դնելիս եղել աթոռակալները Հոգևոր Գատարանի և քահանաների վերաբերութեամբ: Թղթերից մէկը կրում է հետեւեալ վերնագիրը և գրուած է այսպէս.—

«Առ Նախիջևանու Հոգևոր կառավարութիւնը

Ի քաղաքական գլուխ և աթոռակալէ միաւորութիւն

Պարոն եղիա չաժքոստեանն կնքել է լովհաննէս խալաճի ստեփանովի զաւակունքն, և ժամագոչ գաբրիէլի զաւակունքն, որ սոքալ եղեն ի միոյ կնքահօր աւազան եղբարք: Այժմ նոյն ժամագոչ գաբրիէլի որդին ստեփաննոսն կամի առնուլ նոյն լովհաննէս ստեփանովի եղբօրն կարապետ խալացի ստեփանովի դուստրն, որ և նշանեցեալ են և ալս գործին մէջն տէր լարութիւն ժամկոց Գաբրիէլովն կար որ է Ստե-

փոսի էղբալը, սմալ չէր պարտ լօժարիլն, և մանաւանդ մեք որ ըստ քաղաքիս հասարակութեանն խորհրդոյ և ընտրութեանն ըստ որում երէք ամեայ գլովայ եղէք. ըստ այնմ և սրբազան առաջնորդէ աթոռակալ վերակարգեցաք, որովհետև այսպիսի պաշտօնատարութիւնս լանձնառու եղէք, հարկ էր նախ քան զայս ի սրբազան առաջնորդէն առ հոգևոր կառավարութիւնդ գրութիւն գոլը լաղազս քեօլէ Ստեփանի որդոն. և արգելումն եղեալ էր. զի միուս անդամ այնպիսի անհաս արարմանց հեռանալն. որ ըզկնի այնր. և ալժմ ևս չգիտեմք թէ որով իրաւամբ հասոյց զսոյն աւազան եղբարսն ի ամուսնութիւն միմեանց, զայլմանէ ուրոյն-ուրոյն ծանուցանել մեզ՝ եղև 1824 դեկտեմբերի 29 ումն. Գալալի Գէորք մարքարով:

Թղթերից միւսը ունի հետեեալ վերնագիրը և գրուած է այսպէս.

«Առ Հոգևոր կառավարութիւն քաղաքիս

ի քաղաքական ատմէս և ի լաթոռակալէ

ի ժամանել այսմ միաւորական գրութեանս, իսկոյն բարեհաճեցի կառավարութիւնդ հրամանագրով սաստկօրէն պատուիրելոյ իւրաքանչիւր եկեղեցեացն քահանայից, զի մի ոք իշխեսցէ, և կամ համարձակեցի առանց մագիստրաթիս տօմսեկին պակելելոյ զոմն: Կամ թաղելոյ: Նաև մկրտելոյ: Թէ զիշխանս և թէ զաղքատս, միտնդամալն պարտ են առնուլ ի մագիստրաթէս զտօմսեկն, ըստց եթէ քահանայ ոք մխեսցի լընդէմութիւն նոյն տօմսակաց և կամ հրամանի կառավարութեանդ, լալնժամ իմացեալ լինի այնպիսի քահանայն. զի նախ անպատիւս լինելոց է. ևղև 1829. փետրվար 8 ումն. Աթոռակալ խաչատուր Խումաճօլ: Այս երկու թղթի զանազան վերնագիր ունենալը մեկնում է նորանով, որ քաղաքագլուխաթոռակալը մերթ ինքն էր անձնիշխան կերպով կարգադրութիւն անում և հրաման արձակում, մերթ իւր հոգևոր գործերի համար անելիք կարգադրութիւնների ժամանակ խորհրդակցում էր Դումի անդամների հետ: Առաջին դէպքում թուղթը գրուում էր իւր Աթոռակալի անունից, երկրորդում— իւր Աթոռակալի և Դումի անունից:

Հոգևոր Դատարանը մինչև 1786 թուականը գործելով Կարապետ վարդապետի և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի անմիջական հսկողութեան ներքոյ, այդ թուականից ենթարկուել է

Նորահաստատ Հաշտարխանի կոնսիտորիալի իրաւասութեանը, իսկ երբ Ռուսաստանի թեմը 1830 թուին բաժանուել է երկու առանձին թեմերի՝ Հաշտարխանի և Նախիջևանի—Բեսսարաբիոյ և Քիչինս քաղաքում նոր կոնսիտոր է հաստատուել, նա ընկել է ալդ նոր թեմական ատեանի իշխանութեան ներքոյ Բանի որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն առաջնորդ է եղել, Հոգևոր Դատարանը իւր վերայ դրած պարտականութիւնը կանոնաւոր կերպով է կատարել, որովհետև առաջնորդը կամ իւր նշանակած լաշորդի ձեռքով և կամ ինքն անձամբ լաճախակի այցելելով Նախիջևանը և երկար ժամանակ նորաչէն քաղաքում ապրելով, միշտ խիստ հսկողութիւն է ունեցել նորա վերայ, իսկ երբ նա հեռացել է առաջնորդութիւնից, նա սկսել է հետզհետէ ընկնել ու խանդարուել:

Հոգևոր Դատարանի Յովսէփ արքեպիսկոպոսի Ռուսաստանից հեռանալուց լետոյ ընկնելու և խանդարուելու պատճառը գլխաւորապէս եղել է դատաւոր քահանաների տգիտութիւնը և Եփրեմ ու Յովհաննէս առաջնորդների կառավարութեան եղանակը: Յայտնի բան է, քահանաների տգիտութիւնը կար և Յովսէփի ժամանակ, բայց նորա առաջն ալն ժամանակ առնուում էր մասամբ առաջնորդի, մասամբ էլ նորա լաշորդի անմիջական և խիստ հսկողութեամբ, իսկ Եփրեմ և Յովհաննէս առաջնորդները լաշորդ չնշանակելով, աթոռակալութեան պաշտօնը հաստատելով և ինքեանք ևս համարեան միշտ Հաշտարխանում նստելով և շատ սակաւ այցելելով իւրեանց թեմի ալդ բաղմահայ կենդրոնը—Նախիջևանը, ընդարձակ ասպարէզ էին տալիս զանազան տեսակ զեղծումների սպրդելուն Հոգևոր Դատարանի գործերի մէջ:

Արդի Հոգևոր կառավարութեան հին դիւանը լիքն է ալդ երկու առաջնորդի ժամանակ գրուած թղթերով, որոնցից շատերի մէջ անբաւականութիւն է լալտնուում Հոգևոր Դատարանի գործունէութիւնից, լանդիմանութիւն արւում նորա անդամներին, բայց չէ որ լաճախակի անբաւականութիւն և լանդիմանութիւն լալտնելով, չէր կարելի ուղղել գործը և բարեկարգել Դատարանը: Պէտք էր խիստ հսկողութիւն, պէտք էր անձնական աշխատանք և ղեկավարութիւն, մի խօսքով պէտք էր գործ, կեանք և կենդանութիւն: Բայց ալդ բոլորի փոխանակ վերոյիշեալ առաջնորդներն իւրեանց առաջնորդութեան բոլոր ժամանակամիջոցում զբա-

դուած են եղել միայն պաշտօնական տեղեկութիւններ հաւաքելով, իւրեանց սեփական արդիւնքի ճշտութեամբ և ժամանակին ուղարկելու գրագրութեամբ, տգէտ տիրացուներին ալսկամ աչն աղալի խնդիրքով քահանայ ձեռնադրելու հրամանագիր արձակելով, ալս կամ աչն եպիսկոպոսին սիրով ընդունելու և շահելու կամ պաղ ընդունելութիւն ցոյց տալու հրամանագրութեամբ, Իսկ Յովնանէս Գառնակերեանն աչնքան առաջ է գնացել, որ Հոգևոր Գատարանը զբաղեցրել է իւր համար ընտիր բախլայ, լորի և սխեռ ճարելու և առաջնորդական վերարդուի համար թանկագին կերպասներ ուղարկելու գրագրութեամբ: «Ի վալելս տան մերում է որ բանիւ բերանոչ և է որ դրաւորականաւ, ասում է նա իւր Նախիջևանի Հոգևոր Գատարանին 1824 թուականին Յունուարի 30 ին ուղղած պաշտօնական թղթերից մէկում, բաղմիցս պատուիրեալ եմք վանիցդ վանահարց Վրդանէս և Յովնանէս վարդապետաց, փութ ունել սերմանել ի ժամանակի զսխեռս, զբախլայս, և զոսպս ի տարեկան պիտոյից լցուցումն թէ վասն մեր և թէ վասն վանիցդ միաբանութեան ալ ի զանց առնելն նոցա զմերովս պատուիրանաւ հարկեցաք լալնժամ վասն ալսպիսեաց դրել կառավարութեանդ և ի կառավարութենէդ պահանջել զսոյնպիսիս, աչն է գնել և առաքել ուստի կարելի լիցի ի ձեռս բերելն, թէ ի քաղաքէ ալտի՝ և թէ ի թէլղանու, և թէ ի ստաւուպօլու, որ առանց աչնպիսի ուտելեաց պահոց զըժուարութիւն մեծ լինի մեզ: Եւ որպէս ի վանահարց, նոյնպէս և ի կառավարութենէդ ի մասինս այսմիկ չունեցաք ցարդ բաւականութիւն մտաց՝ չգիտեմ չը գտանին ըստ ալդր նոյնպիսիք՝ թէ գտանին և զուք անփութ լինիք ըստ չափ ուղևորել ի ծագիլ գարնանն ի մեծի պահոց ընդ հաւատարիմ եկաւորաց ալտի: Եթէ ի կողմանցն Պօլսոյ նաւք իցեն եկեալ ի Թալղան. կարելի է լաւ զէլթուն և սխեռ բերեալ են որ թէ լիցի՝ հարկիւ պատուիրեմք գնել և առաքել, մասաւանդ սպիտակ լոպի՝ որ աստ ոչ գտանի և մեզ ախորժիլ է բաւելո: Նոյն նիւթի մասին նա իւր մի ուրիշ պաշտօնական թղթթում նոյն 1824 թուականի Յուլիսի 2-ին ալսպէս է գրում. «Յետ ուղևորելոյ ի փօսդ զՁե 247 հրամանագրութեան մեր առ կառավարութիւնդ, սակս ինչ ինչ իրաց, հարկաւորեցան և ալ ինչ իրք, զորոց չեղև լալնժամ առարկութիւն: Վասնորոչ այժմ սովմիք հրամայեմք կառավարութեանդ մերում՝ ընդ ալ-

նոցիկ իրաց, զորոց պատուիրեալ եմք ի նախալիշեալ հրամանագրութեան մերում, առաքելէ՛ն զերիս փութս ի լսելիտակ լուբիակէ և զոերմն երկուց տեսակաց բամեայի՛ մեծի և փոքու որ դտանի ի թալղան, և որք կարի հարկաւոր են մեզ աստէն ի սերմանել. և լետ արգասաւորելոյն ամմամբ, վայելչանալ ի շարդիւնս նոցին լաւուրս պահոց զամն ողջոյն, մին լամառան, և միւսնի ձմերանս: Նախիջևանի աւագ քահանայ Տէր Գաբրիէլ Տէր-Գաբրիէլեանին 1828 թուականի Յունիսի 6 ին գրած պաշտօնական թղթում շնորհալ խօսում է իւր սիրած առարկայի մասին. «Եւ արդ ես հարկաւորացէս զայն փութամք ծանուցանել ձեզ, զրում է նա, զոր և պատուիրեմք սիրով՝ զի ընդ ամենել զրուս՝ փութ անձին բերեալ՝ տալիք պատրաստել վասն մեր ի չաթբըր գիւղն ի սպիտակ ցորենուղ հինգ փութաչափ ձաւար՝ որ լիցի լաւ եփեալ՝ և մանր ձաւար արարեալ ի պէտս կերակրու և փլաւի՝ որ ինձ առաւել ախորժեկի է զալն՝ քան զբրձեղէն կերակուրս, և անպէս պատրաստեալ՝ ընդ քահանային Մարտիրոսի կամ ալլում, փութալ հասուցանել մեզ՝ առ որ լինելոց եմք շնորհակալ՝ միայն զի ցորեանն լաւ լիցի խարշեալ և լաւ ծեծեալ և ըստ պիտելոյն մանրեալ՝ արքան ինձ շատ լիցի»:

Գ.

Հոգեղոր Դատարանի գործերը սկսում են կանոնաւորուել և նորա ընկած նշանակութիւնը սկսում է բարձրանալ միայն այն ժամանակ, երբ կազմակերպւում է «Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ» թեմը և նորան առաջնորդ նշանակուում է նշանաւոր Ներսէս Աշտարակցին: Ազգային գործերին նախանձախնդիր, եկեղեցական վարչութեան մէջ կարգ, կանոն, բարեզարդութիւն սիրող Ներսէսը հասնելով իւր աթոռանիստ ֆիլիինը, ցաւելով տեսնում է, որ իրեն լանձնուած արդ նոր թեմն իւր անբարեկարգ դրութեամբ մի նոր վարաստանի թեմ է: Նորահաստատ թեմում զեռ ամեն բան անկերպարանք էր, գործերը խառնիխառն և վալրիւլերոյ: Պէտք էր տէրութեան ցանկութեան համեմատ և Հաշտարխանի օրինակով թեմական ատեան կամ կոնսիստոր հաստատել, պէտք էր նոր վիճակի իշխանութեան ենթակուած հալաբնակ տեղերի՝ Նոր-Ռուսիոյ

Քննարարքիս, Ղախի և Նոր-Նախիջևանի Հայերի դրութեան ու կարիքներին ծանօթանալ, պէտք էր կարգ, կանոն և մի պատշաճ կառավարութեան եղանակ մտցնել թեմի վարչութեան մէջ, որովհետև օրինաւորութիւն և կարգապահութիւն սիրող Յովսէփից լետոյ ամեն բան ալ տեղեւորում տակնուվերայ էր եղել, ամեն բան խանգարուել ու կորցրել իւր նշանակութիւնը: Եւ Ներսէսը սկսում է գործել և գործում է այն եռանդով, որ լատուկ էր նորա կրակոտ և տենդալին բնաւորութեան:

Առանդուն առաջնորդի աչքին նորա ալք ընդհանուր գործունէութեան մէջ անկասկած չէր կարող հէնց առաջին նուազ չընկնել իւր հոգեւոր գործերի անկարգ դրութեամբ Նախիջևանը, որ թեմի ամենաբաղմահալ վիճակն էր, նորա սրատես աչքից չէր կարող խուսափել չոզևոր Դատարանի խանգարուած դրութիւնը: Նախիջևանի չոզևոր կառավարութեան հին դիւանում զանուում են նորա բաղմաթիւ պաշտօնական թղթերը նորան միայն լատուկ բնորոշ ոճով ու ձեւագրով շարադրած, որոնք բոլորը ևս բովանդակում են իւրեանց մէջ բաղմաթիւ կարգադրութիւններ չոզևոր գործերի բոլոր ճիւղերի վերաբերութեամբ: Նոցա ընդհանուր նպատակն է վերականգնել խանգարուած կարգերը, վերացնել մտած զեղծումները և չոզևոր Դատարանին տալ նորան վալել դիրքն ու նշանակութիւնը: Զիշտ է, նորա թղթերի մէջ էլ, ինչպէս նախկին առաջնորդների, պատահում են լաճախակի լանդիմանութիւններ չոզևոր Դատարանի հասցէին ուղղուած, բայց սորա ու նոցա գրած լանդիմանական թղթերի մէջ կալ մի մեծ զանազանութիւն: Այն ժամանակ, երբ Եփրեմը և Յովհաննէսը միայն բարկանում, անբաւական են մնում, լանդիմանում են և իւրեանց ալք անբաւականութիւններին առիթ տուող անկարգութիւնների առաջն առնելու համար ոչ մի էական միջոց չեն առաջարկում, Ներսէսն ընդհակառակը, լանդիմանելու հետ միասին և մի ալիպիսի վճռական և նպատակաւորմար կարգադրութիւն է անում, որ իսկապէս նպաստում է գործի կանոնաւորուելուն և միւս անգամ ալ ևս չ'կրկնուելուն:

Առաջնորդի Նախիջևանի չոզևոր Դատարանը կարգաւորելու վերաբերութեամբ արած կարգադրութիւնները ընդհանրապէս կարելի է երեք կարգի բաժանել: Առաջին կարգին պատկանում են առաջնորդի ալն կարգադրութիւնները,

որոնք վերաբերում են հոգևոր դատարանի ներքին գործերին, երկրորդին պատկանում են նոքա, որոնք վերաբերում են նոքա իրաւունքների և անկախութեան պաշտպանութեան տեղական աղաների և Մագիստրատի ոսնձգութիւններից և երրորդին—նոքա, որոնք վերաբերում են տեղական իշխանութեան Հոգևոր Դատարանի վերաբերութեամբ արած ապօրինի կարգադրութիւններին և պահանջներին: Նա իւր ալդ կարգադրութիւններով վերացնում է Հոգևոր Դատարանի ներքին, զուտ կրօնական գործերի մէջ մտած զեղծումները և անկանոնութիւնները և, մանաւանդ, խիստ հսկողութեան օտակ է ձգում եկեղեցիների դրամական մասը, գանձանակների արդիւնքը: Նա խստիւ հաշիւ ու համար է պահանջում երէցփոխաններից և, նախ, առանձին լանձնաժողովի, լետոյ Հոգևոր Դատարանի ձեռքով մի մեծ գործ սկսելով ս. Աստուածածնի եկեղեցու երէցփոխի և վերաշինող՝ լաւտնի Մըկըր աղա Պոպովի դէմ, որ վայելելով Մագիստրատի պաշտպանութիւնը, հրաժարուում էր հաշիւ տալ և ճանաչել Հոգևոր Դատարանի իշխանութիւնը, մի անգամից երկու նպատակի է հասնում՝ մէկ որ ջախջախում է աղաների գոռոզութեան եղջիւրը, միւս որ ստիպում է Մագիստրատին իւր կամքը կատարել և չխառնուել Դատարանի գործերին. վերջապէս, նա գրազրութիւն սկսելով Տագանրոզի քաղաքագետի, նահանգական կառավարութեան և բարձրագոյն իշխանութեան հետ, ստիպում է տեղական իշխանութիւնը պատկառանքով վերաբերուել դէպի Հոգևոր Դատարանը և ձեռք վերառնել իւր մինչև այդ ժամանակները արած ապօրինի պահանջներից, ինչպէս օրինակի համար, Ռոստովի դաւառական վարժարանի և Մագիստրատի պահանջը և առաջարկութիւնը, որ հալոց հոգևորականները Ռոստովի ուսումնարանում քննութեան ենթարկուելուց լետոյ միտն իրաւունք ստանան հալոց լեզու և գրածանօթութիւն ուսուցանելու հալ մանուկներին:

Զետաքրքիր է սրբազանի տեղական իշխանութեան այդ պահանջի մասին Հոգևոր Դատարանի գրած թուղթը: «Յաղագրս Բաստովու ուեզդի ուչիլիչչալի վարժապետաց և Մագիստրատի Նոր Նախիջևանայ լառաջարկութեանցն հոգևորականաց հալոց մտանել ի քննութիւն վարժապետացն Բաստովու և այնպէս ապա կալ լուսուցչութեան հալրենի լեզուի և վարժել զմանկունս ժողովրդականաց լընթերցումն հակական գրա-

ծանօթութեան, գրում է նա արդ թղթում, գրութիւնք կառավարութեան ի լուրիսի 9 և 20, և ի սեպտեմբերի 21, համարօք 194, 156 և 193, հանդերձ եղելովքն ընդ նոսին օրինակօք հասեալ առ իս հետզհետէ, ես առասիկ գրեալ առ գօրօրօնաչանիկն Թականրոկու ընդ այսմ լսմտոյն 13, համար—173, գօրինակն այնորիկ դնեմ ընդ այսմ լաղազս հասու լինելոյ հողեր կառավարութեան: Այլ որպէս աղդեն լիս կարծիք իմ, համարիմ թէ արդ առարկութիւնք ի վարժապետաց Բաստովու ուսումնարանին իցեն լառաջացեալ ի ներդրծութեանց իրիք մերոց հողերականաց, զի այնպէս ազատակամ ինքնալարեալ լծարամիտ փութացեալ են լիշեալ քահանայքն և այլք ընդ նոսա մտանել ի քննութիւն հայոց լեզուի անծանօթ քննողաց, առանց ակնարկութեան ի պարտուպատշաճ սկզբնաւորութիւն այնմ ըստ տնօրէնութեան հողեր կառավարութեան իւրեանց: Որոց և աղաբաւ դրեմ հողեր կառավարութեան լոժ լոժ խտեմութեամբ ի զննին ելեալ առանց իրիք տարաձայնութեան, մի անհողացի հասու լինել իրաւանց և անիրաւութեանց այնոցիկ հողերականաց որք այնպէս դիւրամիտ փութացան ի բաւարարութիւն լառաջարկութեանցն Բաստովու վարժապետաց, որք ի մանկութեանց իւրեանց էին քաջածանօթ թէ առաջին է արդ ինքեանց ի ուսաց վարժապետաց լառաջարկութիւն և չէ ուրեք լուեալ երբեմն ոք, թէ հողերականք հայոց իցեն քննութեամբ ուսաց վարժապետաց գտեալ ի պաշտօնի ուսուցչութեան ազգական լեզուի իւրեանց և եկեղեցական պաշտամանց ընդ ամենայն տեղիս զըտանեցեալս ի տէրութեան ուսաց աւելի քան զհարիւր ամս: Այլեկոծութեամբ իւրաքանչիւր մտաց սանձարձակ բերմունք մերոց հողերականաց առ ամենայն հաճոյականս ինքեանց են նոցա վաղեմի նախամեծար գերարժանութիւնք, ալլ շնորհն Աստուծոյ նորակրթութեամբ իւրիք թերևս սանձեցէ զայնպիսի ամեհութիւն նոցա: Նկատեցի և հողեր կառավարութիւն ի համարսն իւրոց երից գրութեանց նշանակեցելոց և զչափ առցէ իւրօցն անզգոյշ բերմանց առ այնսս:

Ներսէս արքեպիսկոպոսն թէև իւր հօր կամքի շնորհիւ և հեռատես գործունէութեամբ կարողանում է մի 5—6 տարուալ ընթացքում վերականգնել Նախիջևանի Հողեր Գտտարանի խանգարուած դրութիւնը, բայց, ինչպէս երևում է նորա պաշտօնական թղթերից, նա չէ բաւականանում դորանով:

Նա իւր դրած կարգերը միայն ժամանակաւոր է համարում, որովհետեւ համոզուած է լինում, որ ամեն մի բարեկարգութիւն, որ հաստատուած չի լինիլ նորա գործադրողների գիտակցական գործունէութեան վերայ, միշտ անհիմն և անհաստատ կ'լինի: Այտք էր լուսաւորել ժողովուրդը, զարգացնել նորա ինքնաճանաչութիւնը, որ նա հասկանալ իւր դրութիւնը և գիտակցաբար վերաբերի իրեն շրջապատող հանգամանքներին. այտք էր կրթուած հոգևորականներ պատրաստել, որ առաջնորդների դրած բարեկարգութեան կանոնները, օրէնքները կարողանան ճշտութեամբ կատարել, որ խելակէն քաջ հովիւ լինին իւրեանց հօտին և պաշտպանեն նորան զիշատիչ գալիբրից: Այս բոլորը հասկանում է Ներսէսը և ձեռնարկում է ժողովրդի մէջ ուսման գործն առաջ տանելու, ինչպէս դորանից մի քանի տարի առաջ իւր Արաստանում առաջնորդ եղած ժամանակներն արել էր Թիֆլիսում: Նա Նախիջևանի «Գլխաւոր վարժարանը» «Սերմնարանի» է վերածում և Սերովբէ վարժապետի որդի գիտնական Տէր Գարրիէլ Պատկանեանին 32 թուին քահանայ ձեռնադրելով, ուղարկում է նորան կառավարելու և ուղղութիւն տալու ալդ նոր դպրոցին. նա մտածում է Նախիջևանի Սերմնարանից ժամանակով մի այնպիսի լուսաւորութեան կենդրոն ստեղծել Ռուսահայոց համար, որպիսին լետոյ եղաւ Արաստանի հայերի համար Ներսիսեան դպրանոցը: Սերմնարանը պէտք է լինէր այն «նորակրթութեան» կենդրոնը, որի մասին նա խօսում է մեր վերը լիշած թղթի վերջում.— «չնորհն Աստուծոյ նորակրթութեամբ իւրիք թերևս սանձեսցէ զայնպիսի ամենութիւն նոցա»:

Ժողովրդի մէջ ուսումն և կրթութիւն տարածելու, կարգ և կանոն հաստատելու և դրուած կարգերն ապահովեցնելու գործում նա հետևող է գտնում Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ նոյնպէս իւր բոլոր ջանքերը կանոնաւորելու գաղթականների գործերը լոկ միայն կանոնադրութիւններով և զանազան խիստ միջոցներով բոլորովին ապարդիւն էր համարում, քանի որ ժողովուրդը և գլխաւորապէս հոգևորական դասը կ'մնալին իւրեանց առաջուպէ տգիտութեան խաւարի մէջ. նա նոյնպէս իւր թէ Հոգևոր Դատարանի կանոնադրութեան և թէ միւս հաստատած կարգերին ու օրէնքներին ժամանակաւոր նշանակութիւն էր տալիս, մինչև որ իրագործուէր իւր այն նուիրական բաղձանքը, որ նա լղացել էր իւր սրտում դեռ Նախի-

Չեանը հիմնարկելու ժամանակ: Նա միտքն էր դրել մի մեծ ուսումնարան կամ, ինչպէս ինքը անուանում է, «Համալսարան» հիմնել, բայց նիւթական միջոցների սղութեան պատճառով ստիպուած էր եղել լեռածղել նորա հաստատութեան գործը, մինչև որ ժողովուրդը մի փոքր նախապատրաստուէր այդ բանի համար և մինչև որ նիւթական օժանդակութիւն ստացուէր Հնդկաստանի հայերից և թագաւորական զանձարանից ռոճիկ նշանակուէր վարժապետներին:

Այդ իւր համալսարան բանալու դիտաւորութեան մասին երջանկալիշատակ արհին, բացի իւր Հողեւոր Գատարանի կանոնադրութեան լառաջաբանից, լիշում է մի երկու տեղ և նոյն իսկ կանոնադրութեան լօղուածներն մէջ: Քահանայից պարտաւորութիւն է մինչդեռ ոչ է հաստատեցեալ համալսարանն, այսինքն դպրոցն, ասում է նա մէկ տեղ, զմանկունս ինքեանց և ժողովրդեանն կրթեացեն ի լուսումն... և ալլն. անման սմին, գրում է նա մի ուրիշ տեղ, հարկաւորի ինձ գըրել և կանոնս օմանս վասն կառավարութեան համալսարանին, այսինքն վարժարանին, որ է դպրատուն. բայց մինչև այժմ ոչ գոյ արն. ելբ Աստուծոյ ողորմութիւնն յաղցրացուացէ զսիրտ կաթերական մեծութեան, որ վասն ալնորիկ և ռոճիկս սահմանեցեն, լալնժամ եթէ եղէց կենդանի, ըստ կարգի և ըստ պարտաւորութեան մերոյ, սահմանելոց եմ զամենայն...»:

Մեզ լալտնի շէ արդեօք երջանկալիշատակ սրբազանը կարողացել է հասնել իւր նպատակին և հաստատել իւր ցանկացած համալսարանը, թէ ոչ, բայց որ կամ նորա Ռուսաստանից հեռանալուց առաջ կամ լետոյ և կամ նոյն իսկ նորա հեռանալու միջոցին մի դպրոց հաստատուել է Նախիջևանում—, այդ հաւաստի կերպով կարելի է ասել. դորան ապացոյց կարող է լինել Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գաւթի պատի մէջ հագցրած մարմարիոնեալ քարի արձանադրութիւնը և դաշնադրութեան թղթի ութերորդ լօղուածը, որի մէջ ուղղակի ասուած է: «Ըստ հաճութեան Սրբազան Հօրն մերոյ՝ արասցուք դպրոց զտունն՝ որ վասն Յովսէփ Անդրէիչին շինեցեալ, մինչև նորին Սրբութեան կառուցանելն զդպրոցն զոր ունի մեզ լառաջադրեալ, և նոյն փոքրիկ դպրոցի երկու վարպեաք լիցին և կամ ուսուցիչք, հալերէն և ռուսերէն, որք ուսուցանեն մանկանց մերոց: Հալերէնի վարձն տարեկան՝

Սրբազան Հայրն մեր ունի հատուցանել ի լեկեղեցականացն. իսկ ուսերէն վարպետին՝ պարտական եմք մեք հատուցանելու: Ահա Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ալդ հաստատած կամ հաստատելու առաջարկած դպրոցն էր, որ կոչոււմ էր «Լուսաւորչեան», «Գլխաւոր վարժարան» և կամ պարզ կերպով «վարժատուն», որ և Ներսէս արքեպիսկոպոսը սերմնարանի է վերածում ¹⁾:

¹⁾ «Լուսաւորչեան» ալդ դպրոցը կոչուած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գանթի պատի մէջ հազցրած մարմարոննկալ քարի արձանադրութեան մէջ, «գլխաւոր վարժարան» — Մագիստրատի 1819 թուականի Յունուարի 13-ին Հոգևոր դատարանին դրած թղթում և «վարժատուն» — քաղաքային Դումիր և Աթոռակալի կողմից 1822 թուականի Ապրիլի 29-ին Հոգևոր Դատարանին գրած թղթում:

Մագիստրատի թուղթը — «միլաւորութիւն» հետեւեալն է. «Տեսանէ մագիստրաթս և հասարակութիւն քաղաքիս, նըրբագոյն հախցողութեամբն ի վերայ մանկանցն քաղաքիս, որք վարին առասպելաբար և լկտիօրէն, անխրատք ի ծնօղաց և վարժպետաց, և այնպէս խելառաբար կուշրչին ի հրապարակս և ի բողոցս քաղաքիս, ընդանալով չանսով (սահնակ) և արպաով քալողաց էտեէն, աղաղակելով նման անսանոյ երկւորի, և էրբեմն քահաւէժ լինին ի կորուստ, որ ի բազմիցս պատահեալ է գնալով տօնոյ ջուրն (Դօն գետ) առ ի լողանալ որպէս այտնիլ է խեղտամահ լինելն ի նոցանէ որ ամենայն ամի թէն մին տղա ոչ պակասի այնպէս ի կորնչելոյ, ուստի ցաւիմք ի վերայ նոցին, վասն զի տեսանեմք ի գիրս վասն մանկանց որ սակաւ պատկանի հոգսունակել ծնօղաց և աղաղանաց, քան թէ ձերակուտի, որ է հասարակութիւն քաղաքիս: Քանզի նոքա են մանկունք ամբոխին, և նոքա են ակնկալութիւնքն և զօրութիւնքն հասարակութեան մերում, և ոչ են է ժամանակ ուղղելոյ զնոսալ, որժամ լինին աւերեալք, գոլով թժվարին այնժամ տար անչատել զնոսալ ի չար բարուց իւրեանց երբ լինին ապականեալք, ուստի լուժ բարոյ է ընդ առաջել չարին քան թողուլ ժամանել արժանաւորութեան պատժոյ: Հասարակութիւն է հալը ամբոխին ի ներ քաղաքին իւրոյ, և մանաւանդ առաւել լատկապէս հալը ամենից մանկանց և երկտասարթաց որ են ծաղիկք աղգիս, ըստ որում պտուղք ոչ ալ ինչ պատրաստին եթէ ոչ ի ծաղիկս, ուր՛մն ոչ զանց առնու հասարակութիւն քաղաքիս և մագիստրաթս մեր ի հեկել և տալ հսկել ալոց ի վերայ կրղութեանց, որ տվեալ լինին մանկանց, որ առ ալս գրեալ էր մագիստրաթս անցեալ 1809 թվումն սկամբերի ամսոյ 3-ին, համարիւն 172, այժմ ևս նոյնու սարասի գրէ մագիստրաթս առ հոգևոր կառավարու-

Նախիջևանի վիճակի վերաբերութեամբ արած իւր բաղ-
մաթիւ գեղեցիկ և բեղմնաւոր կարգադրութիւնների շարքում
Ներսէսն իւր առաջնորդութեան վերջին տարիներում դժբաղ-
դաբար և մի անչափող կարգադրութիւն է անում, նա նորից
վերականգնում է Յովհաննէս Գառնակերեանի մահից լետոյ
թափուր մնացած և համարեմ թէ վերջացած աթոռակալու-
թեան պաշտօնը: Մենք ասում ենք՝ «դժբաղդաբար և անչա-
ջող», որովհետև այդ աթոռակալութեան պաշտօնն է լինում
պատճառ այն մեծ խռովութեան, որ բացւում է Նախիջևա-
նում Ներսէսի կաթողիկոս ընտրուելու պատճառով Ռուսաս-
տանից հեռանալուց լետոյ, և լալանի է լինում «լալիրեան և
Հարապետեան» կախուկ անունով:

Հողեր Գատարանը Եովսէփ արքեպիսկոպոսի կանոնա-
դրութեամբ և նորանից ստացած կաղմակերպութեամբ գորու-
թիւն է ունենում մինչև Յովհաննէս Կարբեցու կաթողիկոսու-

թիւնդ՝ քարեհաճիլ և զրել հրամայելով ի վերայ «Գլխաւոր
վարժարանին» մերս քաղաքի, և ի վերայ քահանայից և սար-
կաւարքաց որք կարքեալ են ուսուցանել և դաստիարակել
զմանկունս լանձնեցեալս ինքեանց, նոյնպէս զրել հրաման ի
վերայ դասազուլս քահանայից, զի խրատեսցեն զժողովորդս
եկեղեցւոյ իւրեանց, զայս և զկանալս առ ի խրատել զորդիս
և զդուստերս իւրեանց աղաքս պարկեշտութեան, որպէս մա-
գիստորթս մեր առ այս ունի առաւել հոգացողութիւն, որոյ
վասն զրեալ է և զրէ առ քաղաքական բօլիցու մասին, որ
ունկամք ոչ լսողսն թիկամք խրատել, ուլր վասն մունետիկալ
հրատարակեալ ևս լինելոց է:

Առաջին դատաւոր Մանուէլ Մկրտչեան
Երկրորդ դատաւոր Օվանէս Խաչիղնի
Երկրորդ դատաւոր Գաբրիէլ Խօճալեօլ
Երկրորդ դատաւոր Խաչատուր Խօճաճօլ
Երկրորդ դատաւոր Պետրոս Նղեալզարօլ:

«Գաղաքական տումի» և Աթոռակալի թուղթը հետևեալն
է. «Գիտութիւն լիցի կառաւարութեանդ, որ լալամ աւուր
մագիստրաթի Անդամօք, և ընդ հանուր ընտրեցեալ հոգաբար-
ձուօքն մերովք խորհուրդ առեալ կարգաւորելով ի բաց բար-
ձաք զըրամօք աղջկունս առնուլ կամ տալն, քանզի արար-
մունքս այս լոյժ ընդդէմ և վատթար երևեցաւ բոլոր քաղա-
քիս, վասնորոյ և կառաւարութիւնդ մեր. ի ստանալ սոյնույ
հրամայեցէ ամենայն եկեղեցեացն քաղաքիս դասազուլս քա-
հանայից, զի ի վաղիւն լամենայն եկեղեցւոյ լոյժ պարզ ծա-
նուցումն արասցեն միանգամայն ի լուր բոլոր ժողովրդոցն,

թեան չորրորդ տարին: 1836 թուին հրատարակում է տէրութեան Ռուսահայոց եկեղեցու կառավարութեան համար կազմած «Սահմանք տեսչութեան Հայաստանեաց եկեղեցւոյ ի Ռուսիա» կոչուած կանոնադրութիւնը (Положение) և Նախիջևանի Հոգևոր Կատարանը Ռուսահայոց միւս բոլոր հայկական հոգևոր առեանների հետ միասին ընդունելով նորսն և նորահիման վերայ նոր կազմակերպութիւն ստանալով, կոչում է «Նախիջևանի Հայոց Հոգևոր կառավարութիւն»:

ԵՐ. ԵԱՀԱԶԻՉ

զի ալուհետև մի ոք իշխեսցէ փողիւ աղջիկ առնուլ կամ տալն, դալս ևս ծանիցեն եթէ ոք լանդգնեսցի և դաղտօրէն տայցէ, լալնժամ ալն փողն որով դումարիւ ևս իցէ առեցեալ լինելոց է ի ձեռացն ըստացողի, և զերիս քաժինս առնելով տրեցելոց է, մինն քաղաքիս. երկրորդն «վարժատանն». և երրորդ մասն աղքատաց: Ալ և պարտի քահանայիցն ևս սաստկապէս հրամայելով, պատուիրել, եթէ պատահիցի նշանախօսութիւն ուրեք, նալ պարտ է լաւապէս քննելով իմանալ, և թէ ալսպիսի փողիւք իցէ իսկոյն ծանուցանել կառավարութեանդ ի դիտութիւն տումիս, և ընաւ չհամարձակեսցի նշանել և պսակել զալնպիսիսն, ալ եթէ քահանալ ևս ոմն լանդգնիցի և ի ծածուկ ներդործեսցէ ալսպիսի դրամօք ոչան կամ պսակ, իմասցի որ վրէժխնդիր եմք նմալ, և սուժելոց է վասն անխօղութեան. դորմէ և զգուշացի, Քաղաքական Ղրուխ վարթերէս Հալճօվ»: